

Масавая самадзейная творчасць Беларусі 1940–1950-х гг. у кантэксце дыялогу з соцыумам

Н.А. Гулак

Зроблены высновы пра прыроду самадзейнай славеснай творчасці савецкай эпохі. Прадстаўлены архіўныя матэрыялы, якія характарызуюць сацыяльны статус аўтараў вуснай традыцыі савецкай эпохі, іх мастацкую і крытычную рэфлексію. Даказана, што яна грунтуецца на дэактуалізацыі калектыўнасці як адной з анталагічных характарыстык фальклору, характарызуецца адназначнасцю, спрошчанасцю, рэдукцыяй мастацкай рэфлексіі, паступовай стратай сувязі з фальклорнай і моўнай традыцыяй. Выкарыстаны новыя факты гісторыі фалькларыстыкі, якія пашыраюць праблемнае поле сучаснай навукі.

Ключавыя словы: фалькларыстыка, самадзейная творчасць, сацыялістычны рэалізм, народная традыцыя, масавасць.

The conclusions about the nature of Soviet amateur oral tradition are made. The archival materials are described. They characterize social status of authors of Soviet oral tradition and their artistic and literary critical reflexion. It is proved that it is based on deactivation of the collectivity as one of ontological characteristics of folklore and can be characterized by its unambiguity, simplification, reduced artistic reflection, and loss of ties with folklore and language tradition. The new facts from the history of folklore studies that brighten the problem field of the modern science are used.

Keywords: folklore studies, amateur art, socialist realism, folk tradition, mass character.

Уводзіны. З 1930-х гг. у тэорыі і збіральніцкай практыцы беларускай фалькларыстыкі паступова сцвярджаецца метада сацыялістычнага рэалізму. Вызначальным этапам гэтага з'явіўся Першы Усесаюзны з'езд савецкіх пісьменнікаў у 1934 г., на якім М. Горкі агучыў новую трактоўку народнай творчасці. Яна, па-сутнасці, утрымлівала прамы сацыяльны заказ да фалькларыстаў і звязвала іх павестку з літаратуразнаўствам. Фальклор, прыроду якога вызначала калектыўнасць, варыятыўнасць і вуснасць бытавання, на думку тэарэтыкаў сацрэалізму, павінен быў нароўні з літаратурай рэпрэзентаваць новыя сацыяльныя каштоўнасці і прагрэс сацыялістычнага грамадства. Перад дзеячамі культуры БССР і фалькларыстамі паўстала ідэалагічна абгрунтаваная задача пошуку, асэнсавання і папулярызацыі ўзораў народнага мастацтва новага тыпу.

Асноўная частка. Матэрыял зборнікаў беларускага фальклору «Ленін і Сталін у беларускай народнай творчасці» (1937), «Чырвоная армія і абарона Радзімы ў беларускай народнай творчасці» (1938), «Дарэвалюцыйная і Савецкая Беларусь у народнай творчасці» (1938), «Беларускі народ супроць папоў і рэлігіі» і «Жанчына ў беларускай народнай творчасці» (1940) паказвае, што ў даваенны час у афіцыйным дыскурсе ўжо пачаў фарміравацца адпаведны корпус тэкстаў – беларускі савецкі фальклор, які выступаў элементам новай сацыялістычнай культуры. Гэта быў пачатак метадалагічнага крызісу навукі пра народную творчасць, які выразіўся ў вульгарызацыі тэарэтычных пытанняў і размыванні межаў аб'екта вывучэння фалькларыстыкі: у яе даследчую парадыгму была ўключана значная колькасць узораў масавай культуры, публіцыстыкі, аўтарскай творчасці, перапрацовак і інш.

Акрамя таго, у савецкай фалькларыстыцы легалізаваўся актыўны самадзейны аўтар, які ўжо не заставаўся ананімным, як у традыцыйнай культуры, а імкнуўся да вядомасці і сацыяльнага прызнання. Напрыклад, у раздзеле «Творчасць народаў СССР» хрэстаматыі С.І. Васіленкі «Народная творчасць» (Мінск, 1940) змешчаны аўтарскія творы знакамітай рускай казачніцы Марфы Крукавай, казахскіх акынаў Джамбула Джабаева, Джартыбая Кырыкпаева, дагестанскага ашуга Сулеймана Стальскага і інш. Крыніцы раздзела выбраны эклектычна: тут нязначная частка экспедыцыйных матэрыялаў, перадрукоўкі з саюзных, рэспубліканскіх газет, са сталінскага выдання «Творчество народов СССР» (1937) і інш. Заўважым, што персаналій беларускіх самадзейных аўтараў у выданні 1940 г. практычна няма.

У час Вялікай Айчыннай вайны народная творчая ініцыятыва праявілася і замацавалася надзвычай шырока. Узнікла складаная дынамічная сістэма фальклору, абумоўленая, як пісаў В. Гусеў, узаемадзеяннем розных відаў масавай мастацкай творчасці, пастаяннымі пераходамі з адной яе сферы ў іншую (з фальклорнай – у сферу самадзейнасці і наадварот) [1, с. 7]. Пры ўсёй неаднароднасці стылістыкі, народная творчасць гэтага перыяду набыла выразнае ідэйна-мастацкае адзінства. На адным полюсе яе культурнага кода знаходзіліся ўзоры савецкіх кампазітараў-песеннікаў і іх шматлікія пераклады, а на другім – дарэвалюцыйная салдацкая і сацыяльна-побытавая песня, познетрадыцыйная балада, жорсткі раманс і інш.

У пасляваенны час масавасць застаецца «адной з найважнейшых парадыгматычных канстант» савецкага мастацтва [2, с. 12]. З канца 1940-х гг. у БССР разгортваецца маштабны працэс пошуку новых «аўтараў з народа» і рэпрэзентацыі іх твораў. Трэба заўважыць, што працу з самадзейнымі аўтарамі на месцах вялі, у першую чаргу, чыноўнікі органаў кіравання самадзейнай народнай творчасцю БССР, службоўцы і літаратурныя крыткі. Удзел прадстаўнікоў акадэмічнай супольнасці быў нязначны: навуковыя інстытуты АН БССР з цяжкасцю аднаўлялі працу ва ўмовах разбуранай пасляваеннай гаспадаркі і фарміравалі свой кадравы склад.

У дакументах 1950-х гг. Рэспубліканскага Дома народнай творчасці (далей – РДНТ) – структура, якая працавала з самадзейнымі аўтарамі, гаворыцца, што многія «таленты з народа» ўжо ўнесены ў спецыяльныя картатэкі, яны здольны пісаць творы «вялікай ідэйна-паэтычнай сілы». «Трэба толькі паклапаціцца, – піша метадыст, – накіраваць сілу іх таленту па шляху бальшавіцкай каштоўнасці і высокай мастацкасці ў нашай савецкай літаратуры. Неабходна даваць ім рэгулярныя кансультацыі, выпраўляць памылкі і падказваць найбольш самыя кароткія і правільныя шляхі выхаду з цяжкасцяў на творчым этапе аўтара <...> Беларускай народ, як і кожны іншы савецкі народ, невычэрпна багаты талентамі! Трэба толькі ўмець знаходзіць іх, зацікаўліваць, заахвочваць»¹ [3, л. 252–253].

Аднак толькі нешматлікія творы самадзейных аўтараў атрымалі шырокае распаўсюджанне. Так, у маі 1946 г. адным з дэлегатаў ад БССР на Усесаюзны конкурс збіральнікаў фальклору ў Маскве была выканаўца з Заходняга Палесся С. І. Сацкевіч. Яе эпічную паэму (сказ) «У сорак першым годзе набраўса Гытлер злосці» надрукаваў часопіс «Работніца і сялянка» (1946). У пачатку 1950-х гг. верш «Звезды коммунизма» самадзейнага аўтара А.П. Васільевай з Брэстчыны таксама прадстаўлены на адным з усесаюзных конкурсаў, быў апублікаваны і пакладзены на музыку савецкім кампазітарам А. Івановым-Крамскім. Верш выконваўся Хорам рускай песні Усесаюзнага радыё пад кіраўніцтвам А. Руднёвай як узор савецкага фальклору.

Асобныя самадзейныя творы атрымлівалі рэкамендацыі да публікацыі ў рэспубліканскіх органах друку. Напрыклад, Брэсцкі абласны ДНТ пасылае ў Мінск сатырычны верш А.П. Васільевай пра Трумана² з прапановай яго надрукаваць. Цяжка прасачыць, ці ўбачыў гэты твор свет і дзе, але захаваны ў архіве арыгінал дае ўяўленне пра канон, якога прытрымліваліся ў сваіх творах некаторыя аўтары з народа. Гэты канон, відавочна, уяўляе сукупнасць прапагандысцкіх клішэ, лозунгаў і вобразаў, сфарміраваных у палітычнай сатыры СССР у першыя дзесяцігоддзі халоднай вайны.

Как-то слухи до нас долетели, / Будто Трумен и друг Ачесон
 Раньше времени встали с постели: / Неприятный приснился им сон.
 Им все слышались странные звуки / Вроде гимна советской страны.
 Так у Трумена отнялись руки, / Ачесон все испортил штаны.
 Этот сон им приснился недаром, / Он для Трумена так не пройдет.
 Он грозит нам военным пожаром, / И в огне его сам пропадет.
 И цыганка ему говорила, / Что, мол, сон вам плохое сулит,
 Той *кашйцей*, что вы заварили, / Обожрется весь ваш Уол-Стрит [3, л. 38].

Тэкст паказвае, што грамадзянская свядомасць яго аўтара грунтуецца на найўным пачуцці далучанасці і адказнасці за глабальныя палітычныя працэсы. Таму выбраныя сродкі

¹Архіўныя матэрыялы прыводзяцца з захаваннем арыгінальнага напісання.

²Прэзідэнт ЗША Гары Труман (1945–1953) і дзяржсакратар у адміністрацыі Трумана Дзін Ачасан. Пасля перамогі камуністаў у грамадзянскай вайне ў Кітаі Труман і Ачасан сталі аб'ектамі палітычнай сатыры ў СССР.

паказу ідэалагічных апанентаў СССР – гэта шаблонныя карыкатурныя вобразы. Больш месца выяўленню аўтарскай індывідуальнасці знаходзіцца ў тых вершах, якія мелі на мэце пазітыўны паказ сацыяльных рэалій савецкай краіны: выбараў, індустрыялізацыі, асваення паліны, механізацыі і развіцця сельскай гаспадаркі.

У канцы 1940-х гг. пасля першых у пасляваенныя гады выбараў у Вярхоўны Савет БССР і ў мясцовыя Саветы ў самадзейнай творчасці, асабліва ў прыпеўках, стала папулярнай тэма радаснага, свабоднага волевыяўлення і вобраз агітатара, які рэпрэзентуе ўладу. Падобны прыклад у вершы Б.А. Атласа з Гродна:

От тихо постучался в нашу хату, / Промолвил: «Разрешите мне войти?
Я прикреплен к вам, я ваш агитатор, / Хочу у вас беседу провести».
Пришли соседи. В хате стало тесно, / Но тишина, с него не сводят глаз.
Всех увлек живой и интересный, / Сердца людей волнующий рассказ.
Он говорит простым, душевным словом, / О лучших людях, трудовых делах.
О коммунизме, о победах новых, / О предстоящих в марте выборах.
Мы с нетерпением ждем его прихода. / В каждой хате гость он дорогой.
Он агитатор призван для народа / И ему он служит всей душой. [3, л. 178].

Практычна ўніверсальнай ідэйна-мастацкай асновай самадзейных твораў, якія інтэрпрэтаваліся як узоры савецкага фальклору, з’яўляецца нафас калектыўнай працы, эйфарыя ад новых сацыяльных з’яў. Напрыклад, верш пра падпіску на масавыя займы³: *Мы подписались дружно на заём, / Для этого нас Родина призвала. / Чтоб радостью был полон каждый дом, / Чтоб жизнь еще лучше, краше стала. / Прошла та весть, как на море волна, / Будя в народе силу вдохновенья, / Чтоб крепла и цвела моя страна, / Мы ей отдали наши сбереженья* [3, л. 123].

Асабліва ўражваў самадзейных аўтараў, многія з якіх былі носьбітамі традыцыйнай культуры, маштаб савецкіх ператварэнняў у сферы прыродакарыстання, працэсы асушэння і асваення зямель Палесся, будаўніцтва гідратэхнічных аб’ектаў і інш.⁴ Гэта праяўляецца ў пераасэнсаванні аднаго з ключавых канцэптаў народнай культуры – маці-зямлі, якая ўяўляецца не карміцелькай, а, у першую чаргу, скоранай стыхіяй: *Як зямля назаўсёды / Багаціці свае аддала, / І прырода нам шчасця / Ключы прынясла* [4, л. 24].

Какие б не были удары, / Отбить отобьем мы усим,
Где только зажгутся пожары, / И враз мы их все погасим.
Пророем глубоко мы недры / И нужные пласты земли.
Летаем далеко, где ветры, / Где воздуха нет и пыли.
Могучая сила в нас воли, / Она непокорна извне,
Мы падем и сеем у поли, / И зерна сдаем мы стране [5, л. 217].

У творчасці самадзейных аўтараў БССР сустраюцца прыпеўкі пра дасягненні мічурынскай аграбіялогіі акадэміка Лысенкі, пра зернавую вытворчасць на металдзе Мальцава і інш. Тэматыка некаторых сёння гучыць досыць экзатычна, але разам з тым яна адлюстроўвае рэаліі свайго часу. Яшчэ ў 1930-я гг. пачалося ўкараненне ў сельскую гаспадарку БССР каўчуканоса – *кок-сагыза*⁵. Ён, як пазней кукуруза і інш., стаў усаўляцца прафесійнымі дзеячамі культуры⁶ і аматарамі. У пачатку 1950-х песню «Каўчук» напісаў рахункавод калгаса «Ударнік» Калінкавіцкага раёна Палескай вобласці М.Я. Хамяк:

Эх, сябра мілы, не сумуй, / Што ты родам паляшук.
Горф, балота распрацуй / Ды пасей на ім каўчук.
Там, дзе рос чарот, *багна*, / Загудзелі трактары,
Дужы конь той стальны / Узараў усе гушчары.

³З 1946 па 1957 г. было выпушчана пяць тыражоў 20-гадовых аблігацый, выручка ад якіх ішла на аднаўленне і развіццё народнай гаспадаркі. Удзел грамадзян у падпісных кампаніях фактычна насіў прымусовы характар.

⁴У канцы 1940-х – пачатку 1950-х гг. ажыццяўлялася Комплексная праграма навуковага рэгулявання прыроды ў СССР.

⁵У пачатку 1950-х гг. поспехаў у развядзенні кок-сагыза дасягнула Магілёўшчына. Многія беларускія калгаснікі і калгасніцы атрымалі ордэны і медалі за поспехі ў вырошчванні каўчуканосаў. З 1954 г. у сувязі з развіццём вытворчасці сінтэтычнага каўчуку плантацыі кок-сагыза больш не культываваліся.

⁶Кампазітар і фалькларыст Мікалай Чуркін – аўтар музычнай камедыі «Кок-сагыз» (1939), аперэты «Зарэчны барок» пра калгас, у якім вырошчвалі кок-сагыз (лібрэта – А. Жаўрук, А. Ушакоў).

Мы бригадаю, звяном / Кок-сагыз тут развядзем,
 Даглядзім і прыбярор / На заводы адвядзем.
 Эх, балотны лясны край, / Перастаў хадзіць тут рысь,
 Ды пачаў квітнець-расці / Наш айчынны кок-сагыз <...>
 База будзе поўная, / Наш калгасны каучук.
 Смычка⁷ стала цесная, / У людзі выйшаў Паляшук <...> [3, л. 136].

Даверлівую інтанацыю тут ствараюць элементы стылю *гутаркі*. Заўважым, што найбольшага росквіту гутарка як жанр мастацка-публіцыстычнага ананімнага твора на актуальныя тэмы народнага жыцця ці грамадскай маралі дасягнула напярэдадні сялянскай рэформы 1861 г. і паўстання 1863–1864 гг. У 1950-я гг. наўмысна спрошчаная гутарка ў пэўнай ступені адпавядае эстэтыцы сацрэалізму.

Прыведзеныя вершы з фондаў Рэспубліканскага дома народнай творчасці – толькі частка значнага масіву матэрыялаў. Рэцэнзіі на іх указваюць, што творы самадзейных аўтараў аналізаваліся, у першую чаргу, у аспекце літаратурнай крытыкі, пры тым што на тэарэтычным узроўні дэкларавалася фальклорная прырода тэкстаў [6, с. 100]. Наколькі прадстаўленыя вышэй вершы з'яўляюцца арыгінальнымі, якая ў іх доля прафесійнай дапамогі і рэдактарскіх правак, меркаваць цяжка. Адзначым толькі, што літаратурныя крытыкі і службоўцы, якія маглі ўплываць на самадзейных аўтараў з месцаў, таксама з'яўляліся «агентамі сістэмы» – сааўтарамі ўзораў савецкага фальклору.

Практычна ўсе карэспандэнты пішуць у РДНТ са шчырасцю, як, напрыклад, 72-гадовы Мікалай Іванавіч Дзядзенчук з хутара Парская Зарачанскага р-на Ровенскай вобласці УССР. Яго ліст ад 9.02.1952 г. адрасаваны старшаму метадысту В. Станкевічу. «Я Вам паслал свои творы 21 ноября и просил вас, чтобы Вы мне уведомили в письме, чы мои творы надаются до печати, чы совсем не годны... Мне очен хотелос-бы, чтобы Вы отпечатали прохождение моей жизни, чтобы мои внуки читали и поминали: вот наш дедушка был какой патриот и боролся за социализм. При этом посылаю я вам свой сердечный привет и желаю я Вам счастливого успеха в Вашей работы: и прошу я Вас, как получите мое письмо, то не пожалейте своего труда и дайте мне ответ, потому что я от Вас еще ответа не получал. До свидания, остаюсь искренне любящий Вас. С почтением Дяденчук Николай Иванович» [5, л. 561].

Рэцэнзент М. Клімковіч лічыць немэтазгодным публікаваць аўтабіяграфію М. Дзядзенчука, названую «Прохождение жизни»: яна «не павучальная і не характэрная». «О русско-немецкой войне 1914–1918 гг. он рассказывает языком царских реляций, о победе из плена, о разведках и пр. рассказывает так, что ни ума, ни ловкости в русском солдате не видно» [5, л. 567]. Па-іншаму ацэнена вартасць казак, дасланых М. Дзядзенчуком.

Паводле рэцэнзента, яны маюць значэнне для этнографіі АН БССР, але не для самадзейнай творчасці. «Дело в том, что т. Дяденчук хорошо помнит старинные сказки, которые бытовали в солдатской среде, в среде крестьян, находившихся под влиянием попов. В этих сказках (напр. «Сироты Вася и Анюта», «Я был в Париже», «Обед от весу», «Марко богатый»⁸) помещик оказывается добрым, бог – справедливым, купец – умным, Париж – раем, царь награждает по заслугам и пр. пр. Возобновляют эти сказки в памяти людей перепечатыванием их уже не стоит: народ сам давно отошел от их идеологической окраски, тем более, что бытовали они не среди всего крестьянства, а среди более или менее обеспеченной его части. Но даже в этих сказках есть отдельные сценки или мотивы, в которых прорывались взгляды и беднейшей части крестьянства: Вася не хочет идти на работу к пану, Марко Богатый зверски поступает с ребенком и пр. Вот почему они представляют интерес для сектора этнографии Института истории Академии Наук БССР» [5, л. 565]. Як вынікае з разгорнутага допіса рэцэнзента, літаратурнае значэнне некаторых узораў у тым, што ў іх багата прадстаўлены матывы традыцыйнай народнай казкі ў рознай ступені іх пераасэнсавання.

⁷Распаўсюджаная ў палітычным дыскурсе СССР 1930-х гг. ідэалагема *смычка города и деревни* выражала ідэю саюза рабочага класа і сялянства.

⁸Узгаданне рэцэнзентам казачнага сюжэта пра Марку багатага ўказвае на тое, што сярод казак Дзядзенчука былі каштоўныя ў навуковых адносінах узоры ўсходнеславянскай эпічнай традыцыі.

Некаторыя з казак, лічыць М. Клімковіч, можна было б апрацаваць, выключыўшы ці змяніўшы, напрыклад, матывы вернага служэння цару, і наадварот, узмацніць дэмакратычныя матывы. [5, л. 566]. Такім чынам, прафесійныя літаратары, крытыкі і цэнзары ўказвалі самадзейным аўтарам і адпаведным інстанцыям тэясэнсы, якія трэба аформіць. Тэксты крытыкі ідэйна карэлююць з тэкстамі савецкага фальклору і знаходзяцца з імі ў дыялектычным адзінстве.

Заклучэнне. Захаваныя ў беларускіх архівах узоры літаратурнай творчасці самадзейных аўтараў БССР 1940–1950-х гг., якія рэпрэзентаваліся як савецкі фальклор, сёння занялі своеасаблівае маргінальнае становішча і не ўваходзяць у даследчае поле фалькларыстыкі і літаратуразнаўства. Іх ідэйна-вобразны план абумоўлены свядомай арыентацыяй аўтараў на актуальныя сацыяльныя тэмы і характарызуецца адназначнасцю, спрощанасцю і рэдукцыяй мастацкай рэфлексіі. «Гібрыдная прырода» гэтай з’явы масавай культуры сярэдзіны ХХ ст. праяўляецца ў мінімальнай сувязі з народнай традыцыяй і ў той жа час у дэіндывідуалізацыі аўтара.

Літаратура

1. Гусев, В.Е. Народное творчество в годы Второй мировой войны и задачи его исследования / В.Е. Гусев // Советская этнография АН СССР. Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – 1980. – № 4. – С. 3–11.
2. Круглова, Т.А. Искусство соцреализма как культурно-антропологическая и художественно-коммуникативная система: исторические основания, специфика дискурса и социокультурная роль : автореф. дис. ... д-ра философ. наук : 09.00.04 / Т.А. Круглова. – Екатеринбург, 2005. – 46 с.
3. Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва (БДАМЛіМ). – Фонд 79. – Воп. 1. – Справа 75. – 347 л.
4. БДАМЛіМ, Фонд 79. – Воп. 1. – Справа 139. – 30 л.
5. БДАМЛіМ, Фонд 79. – Воп. 1. – Справа 106. – 584 л.
6. Гулак, Н.А. Самадзейная творчасць як самарэпрэзентатыўная практыка савецкай культуры 1930–1960-х гг. / Н.А. Гулак // Часопіс БДУ Філалогія. – 2019. – № 2. – С. 93–101.